

Holder József – Magyarország jiddis nyelvű poétája

Elgondolkoztató tény, hogy a magyar zsidóság, viszonylag nagy létszámához képest mégsem hordott ki magából egyetlen igazi jiddis nyelvű költőt, irodalmárt. Ugyanerről panaszkodik Ber Borokhov is, a kiváló irodalomtörténész és nyelvész Zalmen Reyzen 1914-ben megjelent lexikonáról írt recenziójában is: „Nagyon szomorú, hogy a majd egymillió magyarországi zsidóság sorai közül egyetlenegy modern jiddis nyelvű író sem emelkedett ki. Az értelmiség elmagyarosodott, a nagy tömegek homályban élnek vagy fanatikus haszidok – ez tehát az asszimiláció eredménye” (1). Ugyanígy több más kelet-európai zsidó író, kritikus is sajnálattal emlegeti a magyarországi asszimiláció negatív hatásait. A felvilágosult zsidók kizárólag a magyart használják, még a liturgia nyelvét, a hébert is feladják, az imádságokat magyarul mondják. Ha Magyarországon, főleg Budapesten jiddisről, illetve „*jüdisch*”-ről beszéltek, ezalatt mindig azt a jellegzetes magyar, sőt pesti születésű „*dájcsméris*”-t (németül *jüdisch-deutsch*) értették, amely lényegében nem volt más, mint a pesti német nyelv, aminek a jiddishez csak annyi köze volt, hogy héber betűkkel írták, és néhány héber kifejezést használtak az illendőség kedvéért, vagy ott, ahol ez például kultikus tartalmak kifejezéséhez elkerülhetetlen volt. A legtöbb budapesti ún. jiddis újság, amely a II. világháborúig megjelent, ezen a nyelven íródott.

Budapesten kívül Munkács, Ungvár, Kolozsvár, Máramarossziget, Pozsony, Paks voltak a zsidó könyvkiadás legfontosabb központjai, ahol az igazi jiddis filológusok felfogása szerint értéktelen zsidó-német nyelvű publikálások mellett a legfontosabb valóban jiddis nyelvű irodalmi központok kialakulhattak – elsősorban ott, ahol ennek megvolt az olvasói bázisa.

A jiddis irodalom egyik legfontosabb olvasói bázisa Magyarországon a nők voltak, ők azonban pl. a lengyelországi zsidó asszonyokkal szemben már nem a régi jiddis imakönyveiket használták, hanem inkább magyarul vagy németül imádkoztak. A férfiakkal sem volt ez másképp.

Tsvi Shpirn egy úti beszámolójában így ír Budapesten szerzett tapasztalatairól: „A budapesti egyetlen egyetlen akadémiakust találtam csak, egy erdélyi cionistát, aki anyanyelvének a jiddist jelölte meg: Shlomo Hendler volt a neve” (2).

Hogy a jiddis nyelvnek miért volt ilyen mostoha sorsa Magyarországon, annak a magyarországi zsidóság egész, hosszú története lenne a magyará-

zata. Itt most elsősorban a magyarországi jiddis sajtó és könyvkiadás nehézségeire szeretnék rámutatni, főleg azután, hogy olvasótáborának nagy hányadát a trianoni békeszerződés után a nagy zsidó népsűrűségű területek elcsatolásával elvesztette (3). Az utódállamokban tovább élő jiddis nyelvű zsidó kulturális központok egymástól elszigetelődtek, néhol elsorvadtak, lapkiadásukat tiszavirág-életű újságok időnkénti megjelentetése jellemezte.

A másik ok a magyar zsidóság nyelvének erendően kétirányú fejlődésében rejlik, amely századokkal, de legalább két évszázaddal ezelőtt kezdetét vette. Magyarország keleti részein, tehát Erdélyben, a Kárpátalján sőt a Felvidéken is a folyamatosan tartó lengyelországi, galíciai és besszarábiai zsidó bevándorlás nemhogy nem engedte kihalni, de állandóan táplálta és új elemekkel gazdagította az ott beszélt jiddist, létrehozva ezzel a jiddis dél-nyugati dialektusát. Nyugaton, tehát Közép- és Nyugat-Magyarországon ezzel szemben a viszonylag jómódban élő asszimilált zsidóság nyelvileg is hamarabb magába olvasztotta az újonnan érkező szerencsét próbálókat.

Ez a magyarázata annak, hogy azt a kevés számú jiddisül megjelenő újságot Magyarország felosztása után már csak a keleti részeken találjuk.

Hogy Zalmen Reyzen 1914-es, első kiadású irodalmi lexikonában egyetlen magyarországi jiddis irodalmárról sem tesz említést, a fentiek alapján érthető. De hiszen nem is igen hallhatott még Reyzen az erdélyi zsidóság szépreményű, fiatal költőjéről, aki 1911 nyarán debütált a Kárpátalja egyik eldugott kisvárosában, Máramarosszigeten, a helyi újság lapjain. A 18 éves fiatalembert Holder Józsefnek hívták.

Zalmen Reyzen, 1926-ban, második kiadásban megjelenő, immár három kötetes irodalmi lexikonában már felveszi őt és 40 sort szentel Holdernek. Egyébként cikkekből, visszaemlékezésekből, levelekből tudunk meg róla egyet s mást, életének minden részlete ezért alig rekonstruálható.

Holder József 1893-ban született a Máramarossziget melletti Nagybocksón (Velikij Bicskov, ma Szovjetunió, illetve Bocicou Mare, ma Románia; a Tisza határfolyó két partján). Élete ugyanúgy indul, mint korának legtöbb zsidó értelmiségié. Családja jámbor, haszid zsidó család, apja azonban nagy súlyt fektet fiának intellektuális képzsére. A fiatal Holder József a jiddis mellett természetesen a magyart, a németet és a hébert sajtótja el. Apjától

ösztönözve elolvassa Mendelssohn német nyelvű bibliafordítását. Azért érdekes ez, mert a XIX. század végi Mendelssohn-féle fordítás sokáig botrányczó volt a vallásos zsidóság körében, egyszerűen azért, mert elfogadhatatlannak tartották a szent szövegeknek a szent nyelven kívül más nyelvre történő átültetését, mindezt ráadásul a héber betűk felhasználásával. Holder és nemzedéke számára ez azonban jelkép és bizonyíték arra, hogy a Tóra a nép nyelvén is, ez esetben németül is ugyanaz marad. Ez a szemlélet jogosítja majd fel Holdert is később arra, hogy érzelmeit, mindazt, ami értékes, a saját anyanyelvén, jiddisül fejezze ki.

Magyarul az elemi iskolában tanul, emellett párhuzamosan a jesívában a szokásos vallásos nevelést is megkapja. Vallásos neveltetése és a zsidó községhez való kötődése erősebb volt annál, semmint hogy érdeklődését a világi irodalom iránt nyíltan megvallhassa. Titokban rágja át magát a német klasszikusokon, főleg Heinét olvassa szívesen. Tizenhárom éves korában elkerül a szülői háztól, tanulmányait különböző galíciai és magyar jesívákban folytatja. A hiányos források miatt életének erről a korszakáról szinte semmit sem tudunk.

Tizenöt éves, amikor elkezdi írni, először héberül. A pozsonyi jesíva életéről jelentet meg egy cikket és egy elbeszélést a krakkói héber *Hamicpé*-ben. Bár fordítóként és költőként a héberben sem volt tehetségtelen, hamar felfedezte, hogy igazi hivatása anyanyelvéhez, a jiddis nyelvhez szól. Első jiddis írása szűkebb hazájának, a máramarosi *Jüdische Zeitung*-ban lát napvilágot 1911. július 20-án. Címe: *Jekil mit dem han* (Jekil és a kakas). Még ugyanebben az évben, novemberben egy másik helyi lapban, a *Jüdisches Blatt*-ban *Himlishes lid* (Mennyei dal) címmel ír verset, melyet Avigdor Hameiri-Feuersteinnek (Kova Albert), a később héber nyelvű költőként ismertté vált pályatársnak dedikál.

Az 1911-es év tehát a méröldkő, mely ennek a nagyon sajátos életútnak a kezdetét jelenti.

Életének külső keretei tulajdonképpen semmi- ben sem különböztek korának bármelyik más zsidó intellektusától. Hagyományos vallásos családba születik bele, majd viszonylag korán kiszabadul a szűk haszid miliő szorításából, felvilágosult eszmékkel ismerkedik meg, kitanul egy világi foglalkozást, letelepedik a nagyvárosban és így tovább. Holder becsületes hivatalnok lesz, könyvelő egy textilgyárban: minden reggel felhúzza elegáns öltönyét, és nap mint nap elvégzi egyhangú munkáját. Szinte sablonszerűnek mondhatnánk ezt az életsorsot, hacsak például Kafkára gondolunk. Polgári foglalkozása mellett Holder is elkezdi rendszeresen írni.

Holder József egyszerre volt zsidó kozmopolita és magyar hazafi. Egyszerre több jiddis lap is közölte verseit, elbeszéléseit és riportjait. Ezek vol-

tak a New York-i *Yidishes Folk*, a *Yidisher Tagblat*, a bécsi *Yidische Morgenpost*, a krakkói *Di Tsayt*, a lengermi *Tagblat* és a litvániai *Vilner Tog*. 1917-ben néhány verse megjelent egy Tsvi Shpirn szerkesztette antológiában is Brnóban. (*Yom tov bikher; Yidische zamelbikher* sorozat).

Ezzel együtt ugyanúgy a magyar irodalomban is otthon volt. Kortárs magyar költők fordításával szerény, de biztos pozíciót szerzett magának a magyar tollforgatók körében. Boross Elemér jegyezte le a következő epizódot Ady Endrével:

„Egy kis zsidó fiú odaugrott Adyhoz:

– Uram, én le akarom fordítani az ön verseit.

– Fiú, mire akarsz lefordítani Adyt? Magyarra? Rákosi Jenőnek?

– Nem, uram. Jiddisre. Hét világlapnak, amelynek tudósítója és versfordítója vagyok.

– Lamakbizen! (Hát lássuk!) – szölt nevetve Ady Endre.” (4)

Mindenekelőtt Ady az, aki útját a modern magyar líra felé egyengeti. A fenti epizód után a „kis Holder” – ahogy Ady nevezte őt, szinte szárnyakat kap, és saját költeményei után hamarosan fordításokkal is előrukkol. Adyn kívül Juhász Gyulát, Kosztolányi Dezsőt, Tóth Árpádot, Bródy Lászlót, Szép Ernőt, Várnai Zsenit és másokat fordít rendszeresen. Gyakran látják őt a nagy irodalmi lapok, *A Hét*, a *Nyugat* törzsasztalánál feltűnni. Mindamellet, hogy rendszeresen forgott és barátokat is szerzett írók, költők és színészek társágában, hosszú évtizedes budapesti tartózkodás után is megőrzött valamit a máramarosi zsidó fiú szerénységéből és tisztelettudásából (5).

Életművének csúcsa az az egyetlen verskötet, amely Vlnóban jelent meg éppen a *Múlt és Jövő* kiadásában, 1928-ban. A kép, melyet ez alapján lírájáról alkothatunk egyszerű, tiszta, könnyen érthető. Néhány szóval: költészete csöndes, magányos, technikailag csiszolt, melodikus. Bihari József professzor, Holder kiváló ismerője és kutatója, lírájának irodalmi értékét Morris Rosenfeld, az Egyesült Államok neves jiddis nyelvű költőjéhez méri. A magyar fővárosban érzett magányossága, majd a közelgő II. világháború előérzete akadályozta volna őt lírájának kibontakozásában (6).

Nem tartozott a kísérletezők közé, mindazt, amit írt, tartalmilag és formailag is hagyományos, nem keresett új utakat, mint legtöbb kortársa. A melankolikus hangvétel ellenére témái mégis sokszínűek (7). Sokszínűségükben már-már az általános felé hajlanak, hiszen legtöbbjük a szerelemről, magányosságról, halálról, a költészet szerepéről, a hitről szól, de mindegyikben van valami egészen személyes, egészen eredeti holderi. Ezt a holderi alaphangot üti meg már a cím is, amely válasz, summázat is lehetne a kötetben felvetett, néha már egzisztenciális kérdéseknek: *Oft zingt zikh*. Már ez a szókapcsolás is egészen rá jellemző, a visszaható névmás

HOLDER JÓZSEF SÍRKÖVE
(BUDAPEST, KOZMA U.)

kifejezheti az éneklés hiábavalóságát, pontosabban azt, hogy mindegy, kinek a számára énekel a költő, a lényeg az ének maga. Patai József lelkes hangvételű recenziójában meg is próbálta lefordítani ezt a szokatlan címet: „Dalolódik”, az igazi tartalom azonban szinte lefordíthatatlan, csakis körülírható: „és mindegy, akármiről énekel, életről vagy halálról, éhségről vagy kenyérről, vízről vagy vérről, tűzről vagy tengerről, mézről vagy méregről, égről vagy földről, bölcsőről vagy koporsóról, mindegy, csak dal legyen, dal legyen, dal és ének, láncszem itt minden a mulandóság láncában, amely olykor lassan, olykor gyorsan forog, de mindegy” (8). Az „oft” szócska – „gyakran” – még inkább kifejezi költészetének ötletszerűségét, spontaneitását. Költészet számára „csak” határtalan éneklést jelent. És ezzel szinte saját maga definiálja saját líráját, mint egy szubjektív idealista költészetet.

A kötet költeményeiben gyakran visszatérő gondolat ez. Talán ars poeticája is lehetne a *S iz key khilek nit* (Nincs különbség, mindegy), című vers, melynek tartalmát Patai szavaival idéztem az imént. Álljon itt most néhány sor jiddis eredetiben, ízelítőként:

oyb ikh zing fun lebn, oyb ikh zing fun toyt
oyb ikh zing fun hunger, oyb ikh zing fun
broyt,
oyb ikh zing fun vaser, oyb ikh zing fun blit –
s iz keyn khilek nit.

der iker iz nor zinger, zinger zing un zang,
alts iz bloyz a ring nor, in keyt fun untergang
oftmol dreyt zi gikh zikh, oftmol shrit bey shrit –
s iz keyn khilek nit.

A költészet tárgya tehát maga a költészet, mint ahogy ezt az utolsó strófa első sorában vallja. Min-

den más csak az elmúlás felé halad, és ebben a folyamatban mi is csak egy láncszem vagyunk.

Másik fontos motívuma költészetének az emberi élet semmissége, amely legtöbbször együtt fordul elő nála a magányosság motívumával. Az ilyen hangvételű verseiben nagyszerűen választja meg a vers belső lelkiállapotának legmegfelelőbb természeti hátterét. Talán éppen emiatt természeti képei komorságuk ellenére mindig pasztellszí-nűek. Lírájának hű társai, a magányos fenyőfa (!), elhervadt virág, az őszi szél, a sűrű erdő, a kihalt park, a kék éjszaka, mind-mind a kiszolgáltatottság és a magány érzetét sugallják. És talán éppen ennél a pontnál kapcsolódik költészete a nagy példaképéhez és barátjához, Ady Endéhez, akinek közvetett hatása félreismerhetetlen. Hiszen éppen Ady lefordítása olyan nagyfokú beleélést és azonosulást igényel a műfordító Holdertől, amely alól a költő Holder sem vonhatja ki magát. Csak néhány cím: *Der sar fun vint* (A szél hercege), *Alleyn mit der nakht* (Egyedül az éjszakával). Ez utóbbi kísértetiesen hasonlít Ady *Egyedül a tengerrel* című verséhez, melyet egyébként Holder *Alleyn mitn yam* címmel le is fordított jiddisre. Mégis igazságtalan lenne Holderről azt mondani, hogy Ady-epigon volt. Kettejük „barátsága” sokkal inkább Ady szinte atyáskodó gondoskodását jelentette Holder fölött. Még röviddel halála előtt is saját kezűleg adta fel ajánlottan két Holder-versfordítását a *Pesti Futár* címére, megjelenésüket azonban már nem érhette meg.

Kapcsolatukban, költészetükben még egy fontos összekötő elem föllelhető: vallásosságuk. Holder is képes volt gyermekkorából magával hozott vallásosságát költészeté formálni, verseiben kifejezni. Mindketten mélyen benne gyökereztek saját – néha teljesen idegen, néha csak egyszerűen más – hitvilágukban: Ady a református keresztyén tradícióban, Holder a zsidó közösség hagyományai-ban, és mindez földrajzilag is egészen közel egymáshoz.

Végezetül térjünk vissza egy kicsit Holder kozmopolitizmusához és patriotizmusához. Mint a magyarországi jiddis nyelvű költészet egyetlen képviselőjét az egész világon ismerték és ünnepelték, ahol csak jiddisül értettek. A kisinyovi *Unzer Tsayt* 1929. május 14-i számában elismerően méltatta Holder verseskötetét. A vilnai *Der Tog* külön rovatot nyitott számára *Naye ungarische lirik* címmel. Mindenhol felfigyeltek rá, csak talán éppen Magyarországon tűnt csodabogárnak. Költészetéből kitetszik, hogy ezt az ellentmondást neki magának sem sikerült földolgoznia. De hiszen nem mindenkinek sikerülhetett az áttörés. Ha tovább lapozunk Reyzen irodalmi lexikonában, és beleolvasunk Holder kortársainak életrajzába, azt tapasztaljuk, hogy nem sokkal különböznek egymástól. Holder, költészete által az egész világon otthon

volt, hűséges felesége, a székely Losonczi Anna és a sok jó barát révén viszont éppúgy kötődött Magyarországhoz is, barátai, felesége segítségével sikerült kikerülnie az elhurcoltatást, sorstársai miatt érzett fájdalma azonban a szívét tette tönkre, természetes halállal halt meg valamelyik budapesti pincében 1945. január 5-én. Temetésén, nem sokkal később a sírt körülállók, költők, barátok azt ígérték, hogy soha nem felejtik el emlékét – neve mégis hamar feledésbe merült.

Hol volt akkor hát igazán otthon?...

Jegyzetek

A szövegben előforduló összes átírásnál az egységes angol transzkripciót használtam.

1. Ber Borokhov: *Sprakhforschung un literaturgeschikte*. Tel-Aviv 1966, p. 167 f.
2. Tsvi Shpirm: *Di yidishe sprach in ungarn*. In: *Filologishe Shriftn*. 1. köt. Vilna 1926, p. 195.
3. Vö. Dovid Shen: *Di yidishe prese in ungarn*. In: *Di yidishe prese vos iz gewen*. Tel-Aviv 1975, p. 554 f.
4. Boross Elemér: *Velük voltam*. Budapest 1969, p. 183 f.
5. Uo.
6. Bihari József: *Holder József költői és műfordítói tevékenysége különös tekintettel Az ember tragédiája jiddis fordítására*. In: *Évkönyv* 1979/80, p. 60 ff.
7. Vö. Gervai Sándor: *Holder József*. In: *Új Élet*, 1945. 12. 18.
8. Patai József: *Oft singt sich*. Holder József verseskönyve. In *Múlt és Jövő*, 1929. I.

PATAI JÓZSEF | *Holder József* *verseskönyve* | *Oft singt sich*

MÚLT ÉS JÖVŐ KIADÁSA

„Lieder”. Dalok. Így nevezi Holder József az ő verseskönyvét. És valóban a jiddis irodalomban alig jelent még meg ennél tisztább, dalosabb, önmagáért és szinte önmagának éneklő líra. Morris Rosenfeld költészetében túlsúlyban van a gondolati elem, legszubbjektívebb verseiben is sűrűn kiütözik a tendencia, és a lélek, megsebzett is olykor, a pátosz távlatán keresztül zeng felénk. Holder József lírája a minden melléköngéstől mentes kristálytisza dalolás. *Oft singt sich* – Nehéz mindjárt ezt a címet is átültetni. „Dalolódik”. Valahogy zeng, mint a regubeli hárfa Dávid király kerevetje fölött, ha az éjjeli szellő érinti a húrjait. *Oft singt sich* – Wie der Vogel singt, lehetne hozzátenni. Vagy mint a falusi fehér havon végigszárguló szánkó csengettyűje.

*S ha fut a szív a dal nyomába,
Már eltűnt távol, túl határon, –
Csak messze csattog még a szárnya
S cikázik, csillog, mint egy álom...*

De Holder verseit eredetiben kellene idézni. Abban a becéző, lágy, gyengéd muzikaszóban, amelyben a „jiddis” szinte utolérhetetlen.
*Di blimlech di junge, di blimlech di kleine,
Sei sennen mir heilik un lib,
Sie sennen di seelen, de weisse, di reine,
Sei treisten mich, wenn ich bin trib.*

És mindegy, akármiről énekel, életről vagy halálról, éhségről vagy kenyérről, vízről vagy vérről,

túzról vagy tengerről, mézről vagy méregről, égről vagy földről, bölcsőről vagy koporsóról, mindegy, csak dal legyen, dal legyen, dal és ének, láncszem itt minden a múlandóság láncában, amely olykor lassan, olykor gyorsan forog, de mindegy.

*Der iker is singen, singen sing un sang,
Alz id blois a ring, nor, in Keit jun Untergang...*

Vannak ebben a verseskönyvben dalok, melyek a lélek legmélyéből fakadtak, és egy-egy sugarukkal a legrejtettebb mélységekbe világítanak bele. De ezek is igazi dalok, minden világító szándék nélkül, mint ahogy a tútelítettségből kirobbanó villám sem azért cikázik végig, hogy a rejtelmes sötétségre csillogjon reá. Holder József Isten kegyelméből való lírikus, akinek lelke a messze tejutakon bolyong: „A messze tejutakon, Isten küszöbe előtt, fehér galamb vergődik gyémántporban; A messze tejutakon, halld, síró hangok; Oh messze, messze tejutak, még meddig kell bolyongni?” És ismét úgy érzem, hogy jiddisből kellene idéznem:

*Auf die weite milch-wegen
Blondzset um mein Seel...*

Holder József dalainak nagy része megjelent e hasábokon különböző magyar költők fordításában. De a legtökéletesebb fordítás sem adhatja vissza ennek a lírának eredeti finomságait. Érdeemes megtanulni a jiddis nyelvet Holder József verseiért.